

Vəfa Xanlar qızı Həşimova

UOT:347.732; H75.

Pensiya sisteminin konseptual əsasları

Xülasə

Məqalədə pensiya sisteminin konseptual əsaslarının mahiyyəti və formalaşması ilə bağlı olaraq müxtəlif baxışların təhlili aparılır. Pensiya təminatının optimal modeli haqqında fikir ayrılığı mövcuddur. Bir qrup tədqiqatçılar hesab edirlər ki, pensiya sisteminin əsasını bölüşdürücü pensiya sisteminin təşkil etməli, digər qrup isə yığım pensiya sistemini üstün tutur. Tədqiqatın nəticələrinə əsasən Dünya Bankının təklif etdiyi üç səviyyəli pensiya təminatı sistemi optimal model hesab edilə bilər.

Açar sözlər: pensiya, bölüşdürücü, yığım pensiya sistemləri, yaşa görə, ailə başçısını itirməyə görə, əlilliyə görə əmək pensiyası

Problemin qoyuluşu

Hər bir dövlətin sosial müdafiə sisteminin ən mühüm komponentlərindən biri pensiya təminatıdır. Əksər ölkələr iş qabiliyyətini itirmiş insanların sosial vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün pensiya təminatının səmərəli modelini qurmağa çalışırlar. Pensiya sistemi hər bir dövlətin maliyyə sisteminin mühüm elementidir. Bu baxımdan, dünyanın bütün ölkələrində onun strukturu və fəaliyyətinə xüsusi diqqət yetirilir. Ümumiyyətlə, pensiya sistemləri tarixi ənənələrə, cəmiyyətin sosial strukturuna, dövlətin iqtisadiyyatdakı roluna görə fərqli şəkildə inkişaf edir.

“Pensiya” anlayışı və onun mahiyyəti

“Pensiya” latın sözü olub, “pensio” sözündən götürülmüşdür, mənası ödəmə deməkdir. D.Bleykə görə “pensiya müəyyən olunmuş yaş həddinə çatdıqdan sonra öləne qədər əldə edilən gəlirdir”. Başqa sözlə, pensiya yaşadığı müddətdə pensiyaçının gəlir təhlükəsizliyini təmin edir [13]. J.Pitzerə görə pensiya – əmək qabiliyyəti olmayan dövrdə bir işçiyə həyatda qalması üçün ödənilən nağd pul ödənişidir. J.Pitzer hesab edir ki, pensiya sistemi müəyyən edilmiş bir işçi qrupuna və onların ailələrinə pensiya verilməsi məqsədi ilə yaradılmış bir sıra maliyyə, inzibati, hüquqi, sosial və digər mexanizmlərdən ibarətdir [24]. M.N.Əliyev hesab edir ki, “pensiya – vətəndaşlara qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinə çatdıqda, əlillik olduqda, ailə başçısını itirdikdə, həm də uzunmüddətli müəyyən peşə fəaliyyəti ilə bağlı olaraq əmək qabiliyyəti olmayan şəxslərin maddi təminatı üçün Dövlət Büdcəsindən və büdcədən kənar xüsusi fondlardan verilən aylıq pul ödəməsidir” [2]. R.S.Əşrəfova pensiya anlayışına belə tərif verib: Pensiya – vətəndaşlar müəyyən yaşa çatdıqda, əlillik hallarında, ailə başçısı itirildikdə, həmçinin xidmət illərinə görə onlara müntəzəm olaraq ödənilən pul vəsaitləridir. Pensiya əmək qabiliyyətli yaşdan yuxarı əhəlinin, əlillərin, ailə başçısını itirənlərin və s. yaşaması üçün onlara (dövlət və qeyri-dövlət) verilən ödəmələrdir və bu ödəmələr pensiyaçıların həyat səviyyəsini yaxşılaşdırmağa xidmət edir [4].

C.B.Quliyevə görə pensiya – vətəndaşların sosial müdafiəsinin başlıca təminatlarından biridir. O, hesab edir ki, pensiya təminatı sistemi – sosial və stimullaşdırıcı amil kimi iki mühüm vəzifəni yerinə yetirir. Belə ki, sosial vəzifənin mahiyyəti əmək qabiliyyətini itirənlərin normal həyat səviyyəsini təmin etməkdir. Stimullaşdırıcı vəzifə isə əhəlinin əmək qabiliyyətli hissəsinin əmək fəallığının nəticəsi ilə gələcək pensiyanın məbləği arasındakı əlaqəni təmin etməkdir [6]. Dünya Bankı isə pensiyaya belə yanaşır: “Pensiya – yaşlıların

yoxsulluq risklərini azaltmaq üçün bir mexanizmdir, pensiya dövründə həyat standartlarını qorumaq və ömürlük gəlirlə təmin edilmək üçün bir vasitədir". Dünya Bankının Strategiyasında qeyd edilir ki, pensiya sistemi gəlir əldə etmək məqsədilə maliyyə və siyasi baxımdan davamlı olmalıdır. Davamlı olmayan pensiya sistemi maliyyə sabitliyi, iqtisadi artım və yoxsulluğun azaldılmasına mane ola bilər. Pensiya təminatı, həmçinin sosial-iqtisadi, insan və əmək hüquqlarını müdafiə edən Beynəlxalq Əmək Təşkilatının (BƏT) konvensiyalarında da əks olunmuşdur. Belə ki, BƏT-in sənayedə qocalığa görə sığortatma 35 sayılı, kənd təsərrüfatında qocalığa görə sığorta etmə 36 sayılı, sənayedə və s. əlil olma halına görə sığorta etmə 37 sayılı, dənizçilərin sosial təminatı 70 sayılı, dənizçilərə pensiyalar 71 sayılı Konvensiyalarında öz əksini tapmışdır [1]. Beləliklə, pensiya - qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinə çatdıqda, əlillik olduqda, ailə başçısını itirdikdə gəlir təhlükəsizliyini təmin edən pul vəsaitidir. Pensiya təminatı isə pensiya sistemində yaradılan və ödənilən bütün növ pensiyaları əhatə edir.

Pensiya təminatının nəzəri və metodoloji əsasları

Pensiya təminatının aşağıdakı növləri vardır: pensiya yaşına çatma, əlilliyin baş verməsi və ailə başçısının itirilməsi. Məcburi sosial sığorta haqları əsasında formalaşan yaşa görə əmək pensiyası – yaşa görə əmək pensiyası qanunla müəyyən edilmiş yaşa çatan, müəyyən əmək stajına və sosial sığorta haqqı ödəyən şəxslərə təyin edilən ömürlük aylıq ödənişdir. Bu pensiyayı əldə etmək üçün məcburi sosial sığorta üzrə ödənişlərin edilməsi lazımdır. Hər bir dövlətdə qanunvericiliklə müəyyən olunmuş yaşa çatmış vətəndaşlar yaşa görə əmək pensiyası almaq hüququna malik olurlar. Pensiyaya çıxmaq üçün müəyyən sığorta stajı olmalıdır. Zərərli və ya təhlükəli işlərdə işləyənlər, o cümlədən çoxuşaqlı analar üçün vaxtından əvvəl pensiyaya çıxma nəzərdə tutulur. R.S.Əşrəfova yaşa görə pensiyaların təyin edilməsində başlıca meyar kimi pensiya yaşının olmasını qeyd edir. Pensiya yaşı – bu və ya digər ölkənin qanunvericiliyində qəbul olunmuş qaydada pensiyaya çıxmaq üçün müəyyənləşdirilmiş yaş həddidir [4]. Yaş həddi ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsindən, doğulanda gözlənilən ömür müddətindən, adət-ənənələrdən və digər amillərdən asılı olaraq tətbiq olunur.

Əlilliyə görə əmək pensiyası – Bu növ əmək pensiyası - əlillik, xəstəlik və ya xəsarət nəticəsində əqli və ya fiziki qüsurlara malik, əmək qabiliyyətini qismən və ya tamamilə itirmiş, müəyyən əmək stajı olan şəxslərə verilir. Əlillər cəmiyyətin ən həssas və sosial müdafiəyə ehtiyacı olan əhali qrupu sayılır. Əlilliyin yaranmasına əsasən bədbəxt hadisələr səbəb olur. Əlillik qrupları birinci, ikinci, üçüncü qrup olmaqla qanunvericiliyə uyğun müəyyənləşdirilir. M.N.Əliyev əlilliyə görə pensiyayı qanunla müəyyən edilmiş qaydada əlil kimi tanınan və əlil olma zamanı müvafiq olaraq əmək (sığorta) stajına, yaxud müddətindən asılı olmayaraq, müəyyən xidməti fəaliyyəti (hərbi xidmət, mülki aviasiyaanın uçuş – sınaq heyətində xidmət və s.) həyata keçirən vətəndaşlara təyin edilən aylıq pul ödəməsi kimi izah edir [2]. Beləliklə, əlillik - əmək fəaliyyəti dövründə əmək prosesində alınan xəsarət nəticəsində əmək qabiliyyətini tam və ya qismən itirmiş şəxslərə aid edilir.

Ailə başçısını itirməyə görə - ailə başçısının itirməyə görə əmək pensiyası himayəsində olan əmək qabiliyyəti olmayan ailə üzvlərinə təyin edilir. Bu pensiyanın digər pensiyalardan fəqləndirən cəhəti, şəxsin özünün deyil, himayəsində olan və əmək qabiliyyəti olmayan şəxslərə aid edilməsidir. M.N.Əliyev hesab edir ki, ailə başçısını itirilməsinə görə pensiya bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Həmin pensiyanın verilməsi üçün nəzərdə tutulmuş xüsusiyyətlərin bir qismi ailə üzvlərinə, digər qismi isə ailə başçısının özünə aiddir. O, həmçinin qeyd edir ki, ailə başçısını itirməyə görə pensiya hüququnun xüsusiyyətləri bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədar olsa da, onların rolu və əhəmiyyəti müxtəlifdir.

Belə ki, onlardan bir qrup müvafiq münasibətlərin tənzimlənməsi zərurətini yaradır, digər qrup isə pensiya təminatının şərtlərini və səviyyəsini müəyyən edir [2].

Pensiya sisteminin klassik modelləri

Pensiya sistemi - müəyyən şərtlər altında yaşlılara maliyyə dəstəyi göstərmək məqsədilə nəzərdə tutulmuş hüquqi, iqtisadi, təşkilati qurumlar və normalardan ibarətdir. Pensiya sistemlərinin ödənilmə qaydaları, növləri, məbləği və s. ölkədə mövcud olan pensiya sistemindən və qanunvericilikdən asılıdır. İlk dəfə pensiya təminatı Qay Yuli Sezar tərəfindən tətbiq edilmişdir. Həmin dövrdə pensiyaların tətbiq edilməsinin səbəbi hərbiçilərə dövlət təminatının verilməsi idi. Tarixi mənbələrdə Roma imperiyasının dağılması səbəblərindən biri kimi Q.Y.Sezarın yaşlı legionerlərə pensiyaları öz büdcəsindən ödəməsi qeyd olunur [30]. 1673-cü ildə ilk dəfə Fransanın Dəniz Donanmasının zabidləri üçün pensiya təminatı tətbiq edilmişdir. Böyük Fransız İnkılabı dövründə, 1790-cı ildə otuz il xidmət edən və əlli yaşa çatmış dövlət qulluqçuları üçün pensiya haqqında qanun qəbul edilmişdir [28]. Almaniya yaşa görə pensiya təminatı sisteminin yaradılmasında qabaqcıl ölkələrdən sayılır. Dünyada pensiya sistemlərinin formalaşması iki - alman kansleri Otto Van Bismarkın və ingilis iqtisadçısı Uilyam Henri Beveridcin yaratdıqları klassik modellərə əsaslanır. Belə ki, O.Bismark və U.Beveridc ilk dəfə müvafiq olaraq Prussiyada və Böyük Britaniyada “bölüşdürücü” və “yığıcı pensiya” sistemini tətbiq etmişdilər.

Bismark modeli – 1881-ci ildə tətbiq olunan bu model işçilərin və işəgötürənlərin icbari sığorta ödənişləri əsasında formalaşan pensiya modelidir. İlk növbədə xəstə və əlillər üçün pensiya təminatı tətbiq olunmuşdur. Həmin dövrdə Almaniya kansleri Otto von Bismark, xəstəlik, iş qəzası və əlillik kimi sosial risklərə qarşı icbari sığorta sisteminin tətbiqində öncülük etmişdir. 1883-cü ildə “Sağlamlıq Sığortası haqqında” və 1884-cü ildə “Qəza Sığortası haqqında” Qanunlar qüvvəyə minmişdir. Bu qanunlar yüksək gəlirli və öz işi olanlar istisna olmaqla, yalnız sənaye işçilərini əhatə etmişdir. Daha sonra 1889-cu ildə əhalinin bütün təbəqələrini əhatə edən “Yaşlılıq və əlillik sığortası haqqında” Qanun əsasında ilk rəsmi pensiya təminatı - “Həmrəylik dövlət pensiyası” yaradılmışdır [21]. Qəbul edilən qanuna əsasən 70 yaşdan etibarən ticarət, sənaye və kənd təsərrüfatında çalışan bütün işçilərə pensiya təyin edilmişdir [8]. Daha sonra isə 1913-cü ildə pensiya yaşı 65-ə kimi azaldıldı. Bismark modeli işəgötürənlərdən və işçilərdən edilən ödənişlərdən, eləcə də kapitallaşma mənbələrindən ibarət idi. Buna görə də bu model kapital xarakterli bir yardım sistemi idi. Aşağı ödənişli işçiləri daha yüksək pensiya ilə təmin etmək üçün pensiyalara hökumət tərəfindən subsidiyalar əlavə edildi. 1891-ci ildə Danimarkada və 1908-ci ildə isə Böyük Britaniyada 10 dövlət pensiya sistemi qəbul edildi. Almaniya fərqli olaraq bu ölkələrdə pensiyalar vergilərdən maliyyələşirdi. Avropanın digər inkişaf etmiş ölkələri də, məsələn, Belçika (1900), Hollandiya (1901), Avstriya (1906), Fransa (1910), Lüksemburq (1911), Rumıniya (1912), İsveç (1913), İtaliya və İspaniya (1919), Litva, Latviya və Sloveniya (1922), Bolqarıstan və Estoniya (1924), Polşa (1927), Macarıstan (1928), Yunanıstanda (1934), Portuqaliya (1935) və Finlandiyada (1937) Bismarkın ideyasına əsaslanan dövlət pensiya təminatını tətbiq etməyə başladılar. Sistemin əsas elementləri Almaniya bu günə qədər istifadə edilməkdədir və dünyanın digər ölkələrində pensiya sisteminin inkişafı və tətbiqi sahəsində də bir göstəricidir.

Beveridc modeli – Böyük Britaniyada 1942-ci ildə U.H.Beveridc pensiya və digər sosial ödənişləri büdcədən maliyyələşdirməyi təklif etmişdir. Beveridc modeli Böyük Britaniyada 1946-cı ildə qanuni olaraq tətbiq olundu. Britaniyada Beveridc pensiya modeli - hər bir vətəndaşın haqqı olan dövlət sosial təminat paketinin elementi kimi qəbul edilmişdi. Odur ki, dövlət tərəfindən təmin edilən minimum səviyyə yaradılmışdı [29]. Belə ki, dövlət

qocalıq, işsizlik və əmək qabiliyyəti qismən və ya tamamilə itirilən vəziyyətlərdə sosial müdafiəni öz üzərinə götürürdü. Bu modeldə də pensiya yaşı 70 yaş hesab olunurdu [8]. Beləliklə, ilk dəfə Bismark modelindən fərqli olaraq Beveridge modelində sosial təminat təkcə muzzdlu işçilərə deyil, bütövlükdə hər kəsə aid edilmişdir. Beveridge modeli əsasən Şimali Avropa ölkələri, Kanada, Avstraliya və Böyük Britaniya üçün xarakterik idi. R.Disney öz araşdırmasında hər bir modelin fərqli xüsusiyyətlərə malik olduğunu göstərir. Belə ki, Beveridge modeli Bismark modelindən əsasən pensiya xərclərinin ÜDM-ə nisbətən aşağı olması ilə fərqlənir. Qeyd etmək lazımdır ki, Beveridge modeli mövcud olan ölkələrdə pensiya xərcləri orta hesabla ÜDM-in 6%-inə malikdir, Bismark pensiya modeli olan ölkələr isə orta hesabla 10%-dən daha çox xərcləyirlər [20].

Pensiya sisteminin maliyyələşdirmə üsulları

Hazırda pensiya sistemləri böyük təkamül yolu keçərək müasir vəziyyətə gəlib çatmışdır. Dünyada mövcud olan pensiya sistemlərini bir sıra meyarlardan asılı olaraq təsnifləşdirmək mümkündür. Maliyyələşdirmə üsullarından asılı olaraq bölüşdürücü, yığım və qarışıq (bölüşdürücü və yığım) pensiya sistemləri mövcuddur. Tarixi olaraq, birinci bölüşdürücü pensiya sistemi formalaşmışdır. Onun klassik nümunəsi ənənəvi olaraq Bismark pensiya modeli hesab olunur. Bölüşdürücü pensiya sisteminin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, pensiyaların ödənilməsi üçün cari xərclər cari daxilolmalardan ibarətdir və pensiya əsasən sosial xarakter daşıyır. Dünya təcrübəsində bu prinsip adətən “pay-as-you-go” (PAYG) – “işləyərək ödə” adlanır. Əksər ölkələrin pensiya sistemi öz maliyyə resurslarını formalaşdırmaq üçün bu sistemə əsaslanırlar. Bölüşdürücü pensiya sistemi adətən, “həmrəylik modeli” adlandırılır. Çünki onun əsas prinsipi - nəsillərin həmrəyliyi prinsipidir ki, yaşlı əhəlinin pensiya təminatının bütün yükü iqtisadi cəhətdən fəal əhəlinin üzərinə düşür. Həmrəylik pensiya sistemindəki hər bir iştirakçı pensiya yaşına çatdıqdan sonra əmək haqqının miqdarına və staja görə müəyyən edilmiş məbləğdə pensiya alır. Bölüşdürücü sistem, bir tərəfdən pensiya sisteminin maliyyə ehtiyatlarının idarə olunmasının nisbətən sadəliyi ilə seçilir, digər tərəfdən özünün sosial-iqtisadi, əsasən də, demografik amillərdən asılılığını artırır.

Yığım pensiya sistemi – pensiya yaşına çatdıqdan sonra fərdin yığım əmanətləri əsasında formalaşan pensiya ödəmələrini həyata keçirir. Yığım pensiya sisteminin əsasını Beveridge modeli təşkil edir. Yığım pensiya sistemi əsasən xüsusi pensiya fondları və ya sığorta şirkətləri tərəfindən təşkil edilir. Fiziki şəxslər pensiya fondları (və ya sığorta şirkəti) ilə müqavilə bağlayırlar və mütəmadi olaraq pensiya ödəmələrini həyata keçirirlər. Pensiya fondu, iştirakçıların fərdi hesablarına daxil olan gəlirlərdən müxtəlif maliyyə vəsaitlərinə investisiyalaşdırılır. Yığım pensiya təminatının uzunmüddətli investisiya prosesi kimi fəaliyyət göstərməsi üçün ilk növbədə yığım pensiya fonduna ödənişlər edilir, ikinci mərhələdə pensiya fondlarında yığılmış pul vəsaitləri investisiya edilir, üçüncü mərhələdə pensiyaların müntəzəm olaraq ödənilməsi təmin edilir. Bölüşdürücü sistemdən fərqli olaraq yığım sisteminin əsas üstünlüyü-maliyyə bazarının inkişafına təkan verməsidir. Yığım pensiya sistemi tam şəkildə Çili, Salvador, Boliviya, Meksika və Qazaxıstanda fəaliyyət göstərir.

Bölüşdürücü pensiya sistemi yığım pensiya sistemindən maliyyələşmə mənbələri və demografik dəyişikliklərdən asılılıq dərəcəsinə görə fərqlənir. Bölüşdürücü və yığım pensiya sisteminin müsbət və mənfi xüsusiyyətləri Cədvəl 1-də aydın təsvir olunmuşdur.

Cədvəl 1.

Bölüşdürücü və yığım pensiya sisteminin xüsusiyyətləri

Xüsusiyyətlər	Bölüşdürücü pensiya sistemi	Yığım pensiya sistemi
Müsbət	<ul style="list-style-type: none">- İdarəetmənin nisbətən asanlıığı;- “Şaquli” həmrəylik;- İnflyasiyanın təsirindən dövlət zəmanəti ilə qorunma;- Məşğul əhəlinin pensiya-sığorta haqları hesabına güzəştli şərtlərlə pensiyaya çıxma;- Sosial ədalətin təmin olunması.	<ul style="list-style-type: none">- Ödənilən pensiya-sığorta haqları və əmək stajları arasında sıx bağlılığın olması;- Dövlətin sosial yükünün azalması;- Daha çox pensiya sığorta haqqı ödəmə istəyi;- Demografik dəyişikliklərdən asılı olmaması;- Maliyyə kapitalını inkişaf etdirməsi;- İnvestisiya mühitinin inkişafı;- İqtisadi səmərəliliyin əldə edilməsi
Mənfi	<ul style="list-style-type: none">- Cari pensiya ödəmələrinin həmin dövrdə pensiya fonduna ödənilən vəsaitlər hesabına təmin olunması;- Demografik dəyişikliklərdən asılılıq;- İşsizlik səviyyəsindən asılılıq;- Dövlətin sosial yükünün artmasına səbəb olması.	<ul style="list-style-type: none">- İnflyasiyaya məruz qalması.

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib olunub.

E.Qontmaxer bölüşdürücü pensiya sisteminin çatışmazlıqlarını təhlil edərkən dövlətin pensiyaçılara seçim imkanı vermədən ödəmə şərtlərini və pensiya məbləğini tənzimlədiyini qeyd edir [27]. F.Çubalski qeyd edir ki, geniş yayılmış bölüşdürücü pensiya sistemi olan PAYG sistemi, mövcud mənfi demografik dəyişikliklərə müqavimət göstərmir və yalnız yığım əsaslı pensiya sistemi bu kimi dəyişikliklərə müqavimət göstərə biləcəkdir. Və bu, nəsillər arası həmrəyliyə əsaslanan pensiya sistemlərinin islahatının aparılmasını zəruri edir [19]. Bölüşdürücü sistemdə ödənişlər cari gəlirlər hesabına həyata keçirilir və məşğul əhəli hesabına pensiyaların təmin edilməsi ilə əlaqədar demografik şərtlərdən birbaşa asılılıq mövcuddur. Yığım pensiya sistemində isə iştirakçıların fərdi pensiya kapitalı demografik dəyişikliklərə laqeyddir və ödənişlər fərdi hesablarda yığılmış vəsaitlər hesabına həyata keçirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, yığım pensiya sistemi özü də qüsursuz deyildir. Belə ki, burada pensiyalar maliyyə bazarlarının vəziyyətindən asılı olaraq dəyişirlər.

Pensiya təminatı sistemləri haqqında kifayət qədər fundamental araşdırmalar aparılmışdır. Sosial təminatın ilk iqtisadi nəzəriyyəsinin nümayəndəsi P.Samuelsən tədqiqatında bölüşdürücü pensiya sistemlərinin gəlirliyinin tarazlıq səviyyəsi əhəlinin artım tempinə (sabit real əmək haqları şəraitində) bərabər olduğunu bildirir [26]. Aaron PAYG planında - real mənfəətin əhəlinin artımına və məhsuldarlığın artım tempinə bərabər olduğunu göstərir [7]. J.Buchanan, M.J.Fridman və E.Browning yığım sisteminə keçid etməyi və dövlət istiqrazlarının emissiyası ilə sosial təminat öhdəliklərinin saxlanılmasına tərəfdar çıxmışlar [18, 22, 17]. Digər qrup iqtisadçılar isə müxtəlif pensiya ehtiyatlarının əmək təminatına və kapital bazarına təsiri, o cümlədən pensiya yaşı və vergi dərəcələrində parametrik dəyişikliklərin təsirini qiymətləndirmişlər.

Pensiya təminatının optimal modeli haqqında fikir ayrılığı mövcuddur. R.Disney pensiya sisteminin əsasının bölüşdürücü pensiya sisteminin təşkil etməli olduğunu qeyd edir [20]. L.Klapper, G.Panos və A.Rozanov isə yığım pensiya sistemini üstün tuturlar [23, 25]. A. Börsch-Supan əhəlinin yaşlanması baxımından Avropada dövlət pensiya təminatında həyata keçirilən islahatların əsas problemlərini tədqiq etmişdir. O, tədqiqatında Avropa ölkələrindən Fransa, Almaniya, İtaliya və İspaniyanı araşdıraraq "optimal pensiya təminatı"nın

olmadığını qeyd edir [16]. Dünya təcrübəsinə əsaslanan A.V.Pudovkin hesab edir ki, pensiyaların artırılması üçün bölüşdürücü sistemin gücləndirilməsi və yığım sisteminin inkişaf etdirilməsi lazımdır. Lakin, A.V.Pudovkin onu da qeyd edir ki, günümüzdə pensiya sisteminin optimal nümunəsi həm bölüşdürücü, həm də yığım elementlərini birləşdirən qarışıq pensiya sistemidir [31]. Əksər inkişaf etmiş ölkələrdə bölüşdürücü və yığım pensiya sistemlərinin birləşməsi, yəni qarışıq pensiya sistemi fəaliyyət göstərir. **Qarışıq pensiya sistemi** maliyyə sabitliyi və pensiyaların ödənilmə səviyyəsidən asılı olaraq ən effektiv pensiya sistemidir.

Dünya Bankının konseptual yanaşması

“Qarışıq sistem” ideyası ilk dəfə keçən əsrin 80-ci illərinin əvvəlində Dünya Bankı tərəfindən irəli sürülmüşdür [5]. Pensiya sistemi ilə iqtisadi artım arasındakı əlaqə Dünya Bankının pensiya sistemində olan yanaşmasının təməlini təşkil edir. Dünya Bankı 1994-cü ildə əsas prinsip və konsepsiyaları təsis edən “Averting the Old Age Crisis” adlı araşdırmasında üçsəviyyəli pensiya sistemini təklif etmişdir. Hesabatda minimal dövlət təminatı, yığma əsaslanan sığorta-pensiya təminatı və qeyri-dövlət pensiya təminatı əsasında üçsəviyyəli pensiya sisteminin yaradılmasının zəruri olduğu qeyd olunmuşdur. Müasir pensiya sistemləri bir qayda olaraq Dünya Bankının 1994-cü ildə təklif etdiyi üçsəviyyəli modelə əsaslanır:

I səviyyə: Dövlət pensiya təminatı, bölüşdürücü pensiya sisteminin prinsiplərinə əsaslanır. Bu, əsasən büdcə gəlirləri və ya məşğul əhalinin gəlirləri vasitəsilə maliyyələşdirilən yoxsulluqdan qorunma mexanizmidir.

II səviyyə: Qeyri-dövlət peşə pensiyası adlandırılan peşə pensiya təminatı. Əsasən yığım prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərən peşə pensiya təminatı sənaye və ya korporativ işçilər üçün tətbiq edilir. Peşə pensiya təminatı işəgötürən tərəfindən yaradılır. İşəgötürən öz işçilərini ya qanunla icbari, ya da həmkarlar ittifaqı tərəfindən fərdi müqavilələrə uyğun olaraq könüllü olaraq qeyri-dövlət peşə pensiyası ilə təmin edir. Peşə pensiya təminatı tarixən qeyri-dövlət peşə pensiya təminatı kimi inkişaf etmişdir. Belə ki, XX əsrin ikinci yarısında qeyri-dövlət peşə pensiya təminatının rolunun artması bəzi ölkələrdə peşə pensiya təminatının qanunla icbari halda həyata keçirilməsinə səbəb olmuşdur. Məsələn, İsveçdə işəgötürənlər və həmkarlar ittifaqları arasında kollektiv müqavilələr əsasında işçilərin 90%-dən çoxu, Hollandiyada 80%-dən çox, ABŞ-da isə 70%-i peşə pensiyası ilə təmin edilirlər [32].

III səviyyə: Fərdi pensiya təminatı. Könüllük prinsipləri əsasında həyata keçirilir. Pensiyanın məbləği yalnız fərdi hesabda sığortalanmış şəxsin yığdığı vəsaitlərdən asılıdır. Bu səviyyədə vəsaitlər qeyri-dövlət pensiya fondları və ya həyat sığortası razılaşmaları əsasında həyata keçirilir. Fərdi pensiya sistemləri inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə uzun illər tətbiq edilmişdir. Fərdi pensiya sistemləri bəzi ölkələrdə sosial təminat sistemində tamamlayıcı rol oynayır, bəzi ölkələrdə sosial təminat sistemlərinin alternatividir. Mütəxəssislərin fikrincə, ikinci və üçüncü səviyyələrin məcburi və ya könüllü olması ölkələr üzrə fərqlidir. Məsələn, ABŞ, Almaniya, İngiltərə və Fransada peşə və fərdi pensiya könüllülük əsasında, Avstraliya, Hollandiya, İspaniya və İsveçdə isə peşə pensiyası məcburi, fərdi pensiya isə könüllülük prinsipinə əsaslanır [5].

Dünya Bankının çoxpilləli yanaşması ilə bağlı müxtəlif baxışlar mövcuddur. Belə ki, bir qrup mütəxəssislər məsələn, P.A.Diamond, P.R.Orszag və N.Barr Dünya Bankının çoxsəviyyəli pensiya sistemlərinin ən yaxşı təcrübə olduğunu düşünürlər [12]. Digər qrup mütəxəssislər isə məsələn, B.P.Bosworth, G.Burtless, R.D.Arnold, M.J.Gratez və A.H.Munnell Dünya Bankının yanaşmalarını tənqid etmişdirlər [15, 9]. R.Beattie və V.McGillivray dövlət pensiya sistemlərinin sosial və iqtisadi cəhətdən uğursuz olduğunu bildirərək, həm dövlət, həm də özəlləşdirilmiş sistemlərdə olan çatışmazlıqları aşkar edərək Dünya Bankının hesabatının bəyanatı ilə razı deyildilər [14]. N.Bar və P.Diamond isə hesab

edirlər ki, bütün ölkələr üçün vahid pensiya sistemi mövcud deyildir [10]. Müəlliflər öz tədqiqatlarında sübut edirlər ki, pensiya sisteminin milli modellərinin xüsusiyyətləri o qədər müxtəlifdir ki, onların fəaliyyəti müxtəlif nəticələrə gətirib çıxarır. Belə ki, onlar “Pension Reform: A Short Guide” adlı tədqiqatda Dünya Bankının təklif etdiyi üçsəviyyəli pensiya sistemini təhlil ediblər. Müəlliflər pensiya sisteminin fəaliyyətini bir neçə meyarla qiymətləndirirlər: yoxsulluğa qarşı mübarizə, gəlirlərin paylanmasına təsiri, əmək bazarına və iqtisadiyyata olan təsiri. Başqa bir tədqiqatlarında, onlar ölkələri aşağı gəlirli inkişaf edən ölkələr, orta gəlirli inkişaf edən ölkələr, inkişaf etmiş ölkələrə ayırmaqla, onlar üçün nümunəvi pensiya sistemlərini müəyyənləşdiriblər [11]. Hər qrup ölkə üçün üçsəviyyəli pensiya sistemini belə təklif etmişlər: birinci səviyyəli pensiyalar ilk növbədə yoxsulluğun azaldılmasına yönəlmişdir, ikinci səviyyəli pensiyalar məcburi, istehlakı yumşaltmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur, üçüncü səviyyəli pensiyalar isə müəssisə və ya fərdi səviyyədə könüllü olaraq tənzimlənən və vergi imtiyazlarına tabedirlər.

Nəticə

Hər bir ölkənin pensiya təminatı həmin ölkənin iqtisadi, sosial və siyasi şəraitindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Belə ki, nəinki inkişaf etmiş ölkələrdə, hətta inkişaf etməkdə olan ölkələrdə pensiyaların növləri, quruluşu, pensiya sığorta haqlarının yığılması, o cümlədən ödənilməsi fərqli şəkildə həyata keçirilir. Fikrimizcə, Dünya Bankının təklif etdiyi üçsəviyyəli pensiya təminatı sistemi optimal model hesab edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Beynəlxalq Əmək Təşkilatı Konvensiyalar və Təvsiyələr. Bakı, 1996.
2. Əliyev M.N. Azərbaycan Respublikasında pensiya təminatı sisteminin təşəkkülü və inkişaf perspektivləri (hüquqi problemlər). Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2003.
3. Əliyev M.N. Yaşa görə pensiyalar: müasir vəziyyəti, hüquqi problemləri, inkişaf perspektivləri. Bakı, “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 2003.
4. Əşrəfova R.S. Azərbaycanda pensiya təminatı sisteminin formalaşması və təkmilləşdirilməsi. Bakı: Elm, 2007.
5. Qeyri-dövlət pensiya təminatı. Kollektiv monoqrafiya. Bakı. “Elm və Bilik” nəşriyyatı, 2016. səh.
6. Quliyev C.B. Həyat səviyyəsi: yoxsulluğu törədən və azaldan sosial-iqtisadi amillər. Bakı, “Avropa”, 2011.
7. Aaron, H.J. 1966. The Social Insurance Paradox. Canadian Journal of Economics and Political Science 32: 371–74.
8. Andrews, Emily S. Pension reform and the development of pension systems: an evaluation of World Bank assistance. The World Bank Washington, D.C., 2006.
9. Arnold, R.D., M.J. Gratez, and A.H. Munnell (eds.). “Framing the Social Security Debate: Values, Politics and Economics.” National Academy of Social Insurance, Washington, DC. 1998.
10. Barr N., Diamond P. Pension Reform: A Short Guide. Oxford University Press, USA, Nov 30, 2009 - 238 pages.
11. Barr N., Diamond P. Reforming pensions: Principles, analytical errors and policy directions. International Social Security Review, Vol. 62, 2/2009
12. Barr N. “Reforming Pensions: Myths, Truths, and Policy Choices.” IMF Working Paper WP/00/139. Washington, DC. 2000.

13. Blake D. Pension Economics. John Wiley & Sons, Ltd, 2006. 255 p.
14. Beattie, R., and W. McGillivray. 1995. "A Risky Strategy: Reflections on the World Bank Report Averting the Old Age Crisis." *International Social Security Review* 48 (No. 3-4).
15. Bosworth, B.P., and Burtless G. "Population Aging and Economic Performance." In B.P. Bosworth and G. Burtless, eds., *Aging Societies: The Global Dimension*. Washington, DC: The Brookings Institution. 1998.
16. Börsch-Supan A. Entitlement Reforms in Europe: Policy Mixes in the Current Pension Reform Process, in *Fiscal Policy after the Financial Crisis*, Alesina and Giavazzi. 2013.
17. Browning, E. 1973. "Social Insurance and Intergenerational Transfers." *Journal of Law and Economics* 16: 215–37.
18. Buchanan, James. 1968. "Social Insurance in a Growing Economy: A Proposal for Radical Reform." *National Tax Journal* 21 (4): 386–95.
19. Chybalski F. Liberalization of pension systems in Central and Eastern Europe. EVN Working Paper, 2009.
20. Disney R. Public Pension Reform in Europe: policies, respects and evaluation. *The World Economy* Volume 26, Issue 10, 2003.
21. Fenge R., Scheubel B. Pensions and fertility back to the roots: The introduction of Bismarck's pension scheme and the European fertility decline. European Central Bank. Working paper series. 2014. N 1734. 49 p.
22. Friedman, M. J. 1972. "Second Lecture." In W. Cohen and M.J. Friedman, eds., *Social Security: Universal or Selective?* Washington, DC: American Enterprise Institute.
23. Klapper L., Panos G. Financial literacy and retirement planning: the Russian case. *Journal of pension economics and finance*. 2011. № 4. P. 599–618.
24. Pitzer J. The Treatment of Pension Schemes in Macroeconomic Statistics. <https://www.imf.org/external/np/sta/ueps/2002/eng/pitzer.pdf>
25. Rozanov A. Public pension fund management: best practice and international experience // *Asian Economic Policy Review*. 2015. № 10. P. 275–295.
26. Samuelson, P. 1958. "An Exact Consumption-loan Model of Interest." *Journal of Political Economy* 66.
27. Гонтмахер Е. Пенсионные системы: мировой и российский опыт. *Общество и экономика*, №9, 2008.
28. Е. Д. Заболотский. Опыт реформирования пенсионных систем стран Европейского Союза и возможности его использования в России. *Вестник СПбГУ. Экономика*. 2017. Т. 33. Вып. 3
29. Куклин А. А., Шипицына С. Е. От теории к практике актуарного оценивания пенсионных рисков России. *Экономика региона*. 2017. Т. 13, вып. 3.
30. Назаров В. С. Незаслуженный отдых // *Forbes*, 2010. URL: <http://m.forbes.ru/article.php?id=43357>
31. Пудовкин А.В. Мировой опыт использования добровольных и обязательных накопительных пенсионных систем: уроки для России. *Вестник МГИМО-Университета*. 2016; 48(3):258-264.

32. Чубарова Т.В. Профессиональные пенсии в системе пенсионного обеспечения (опыт развитых стран). Труд за рубежом. М., 2003. № 2.

Вафа Ханлар кызы Гашимова
Концептуальная основа пенсионной системы

Резюме

В статье анализируются различные точки зрения, связанного со значимостью и формирование концептуальных основ пенсионной системы. Существуют разногласия по поводу оптимальной модели пенсионного обеспечения. Одна группа исследователей считает, что основой пенсионной системы должна быть разделительная пенсионная система, в то время как другая группа отдаёт предпочтение накопительной пенсионной системе. Согласно результатам исследования, предложенная Всемирным банком трехуровневая система пенсионного обеспечения может рассматриваться в качестве оптимальной модели.

Ключевые слова: пенсия, распределительные, накопительные пенсионные системы, пенсия по старости, пенсия по инвалидности, пенсия по случаю потери кормильца

Vafa Khanlar Hashimova
Konseptual basis of the pension system

Abstract

The article analyzes various points of view on the essence and formation of the conceptual basis of the pension system. There is a disagreement over the optimal model of pension benefits. A group of researchers believes that the basis of the pension system should be PAYG pension system, while the other group prefers the funded pension system. According to the results of the research, three-tier pension system proposed by the World Bank can be considered as an optimal model.

Key words: pension, pay as you go, funded pension systems, old-age pension, disability pension, survivor's pension

Elmi redaktor: i.f.d., dos. Y.Məmmədov

Daxil olub:15.05.2019.

Çapa qəbul olunub:20.05.2019.